

Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu

JÍŘÍ BURIÁNEK
Filozofická fakulta UK,
Praha

Většina sociologů pravděpodobně uzná, že se sociologická metodologie nemůže zabývat jenom operacemi s tvrdými daty a že empirický výzkum může být zdrojem relevantní informace i tehdy, když není založen na klasifikačních a modelovacích hrátkách na bázích ne menších než Mikrocensus. Praxe přináší i takové problémy, které je třeba řešit často v mikrosociologické poloze a technikami mnohem subtilnějšími. Jejich občasné prolínání s přístupy sociálně psychologickými nemůže sociologii způsobit větší újmu, lze tu ostatně využít zkušeností jiných oborů s využitím kazuistiky, na niž se v sociologii jaksi zapomnělo. O *kvalitativní metodě* a o intenzivních strategiích výzkumu se sice dnes hodně mluví, nicméně v praxi nejsou příliš využívány.

Na tomto místě chceme předložit několik námětů k využití *sémantického diferenciálu* v sociologickém výzkumu. Naše dosavadní, i když samozřejmě omezené zkušenosti naznačují určité možnosti aplikace této techniky při výzkumu postojů zejména v některých specifických skupinách populace, a to dokonce právě ve spojení s kazuistickou metodou. Cílem našeho sdělení ovšem není pouhá propagace jedné z technik získávání dat. Chceme vyvolat širší zájem odborné veřejnosti o řešení některých obecnějších metodologických problémů, k nimž řadíme:

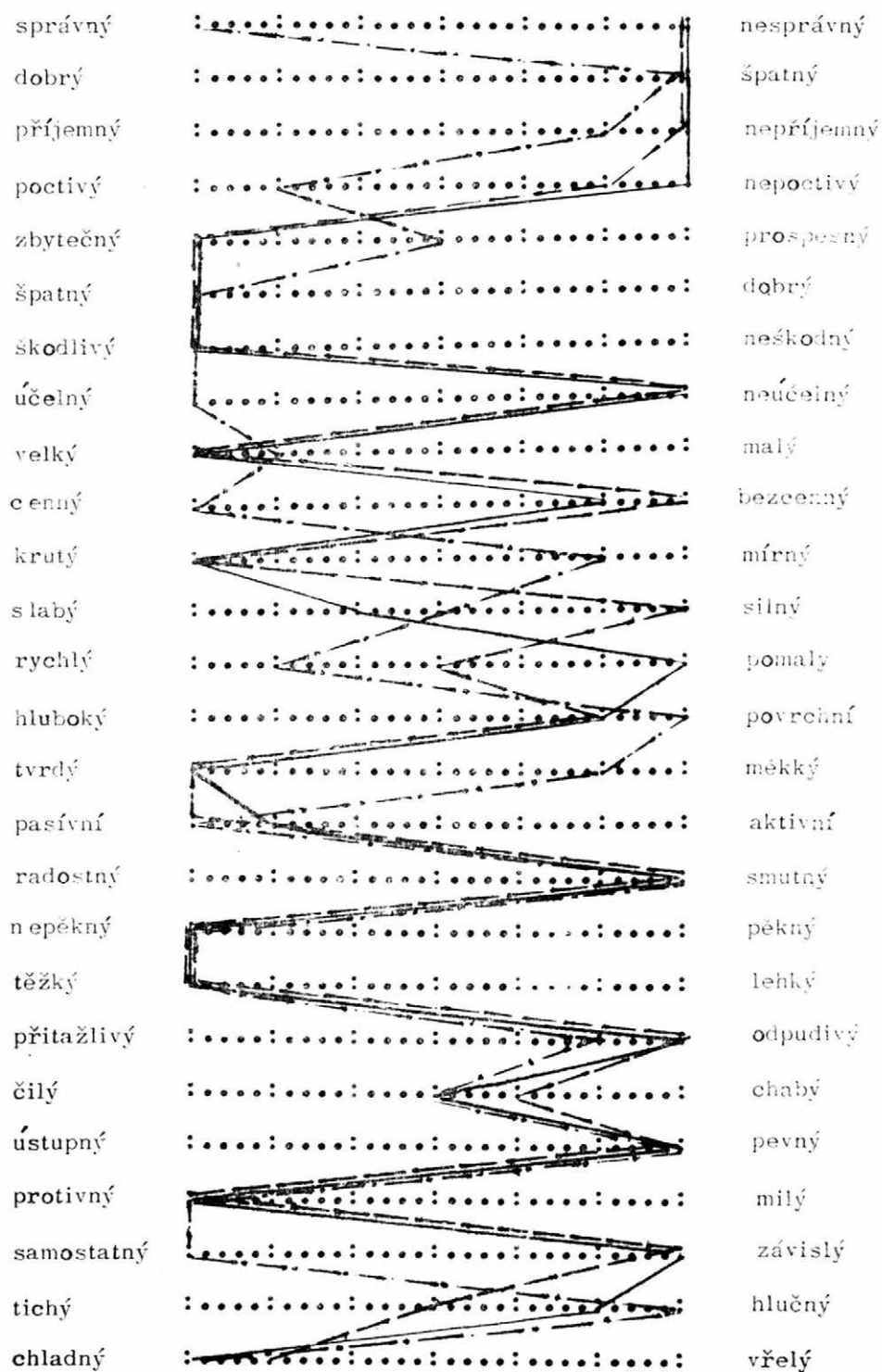
1. Problém množství a skladby používaných stupnic a problém struktury „sémantického prostoru“ a způsobů odhalování jeho základních dimenzí.
2. Problematiku užití vhodných pojmů ve vlastní analýze a otázku případného přizpůsobení jednotlivých stupnic a základních dimenzí každému z nich (v návaznosti na zkoumání jejich diferenciačních schopností). Tento druhý okruh problémů má již užší vztah ke specifice sociologických přístupů.
3. Posouzení výhod a omezení sémantického diferenciálu v různých výzkumných situacích a strategiích, a to zvláště ve spojení s kvalitativními postupy.

1. Metodologické principy sémantického diferenciálu

Sémantický diferenciál byl vyvinut C. E. Osgoodem v roce 1952 [Osgood 1957] a je obvykle organicky zařazován ke škálovacím technikám díky tomu, že usiluje o kvantifikaci významu slov (pojmů, stimulů), a to většinou v několika dimenzích. Ty se pak skládají z mnoha vrstev, z celé řady kvalitativně různorodých určení významu pojmů. Jakkoli bývá přechod od množství kvalitativně různých stránek a určení sociální reality ke stručnému kvantitativnímu vyjádření vždy provázen rizikem redukce, proti jiným škálovacím technikám vykazuje sémantický diferenciál určitou přednost: relativně široký záběr a heterogenita indikátorů (položek) se přece jenom promítá i do roviny interpretace výsledků. Ta musí nutně mít kvalitativní ráz a musí sjednotit rozmanité aspekty. Představa mnohorozměrného sémantického prostoru, v němž jednotlivec nebo sociální skupina strukturně situuje jednotlivé pojmy, by ovšem mohla být pro sociologa i trochu sympatičtější než model jednorozměrného postojového kontinua. S ohledem na to, jak obtížné se takové jednoduché

Graf 1: Škálový profil sémantického diferenciálu

VÝKON TRESTU

Legenda: — případová studie I
 - - - případová studie II

kontinuum pomocí různých škálovacích postupů vytváří, musíme přiznat Osgoodovu řešení nespornou originalitu.

Vlastní princip sémantického diferenciálu (přesněji: sémantické diferenciacce) není třeba obsáhle popisovat. Jde o lokalizaci určitého objektu (v pojmovém vyjádření) na baterii dílčích stupnic, které mají zpravidla grafickou a sedmistupňovou podobu a jsou ohrazeny polárními adjektivy (např. dobrý — špatný). Těchto dílčích stupnic se používá několik a vlastně ani nemusejí jednoznačně odpovídat danému objektu (či objektům). Předpokládá se, že respondent vyjádří svůj názor na základě asociace; v sémantickém diferenciálu jde v zásadě o zachycení dojmu, významu, konotace pojmů. V této souvislosti píše P. Říčan [1978 : 111]: „Aplikace sémantického diferenciálu má být pro probandy svým způsobem hrou: je nutno navodit spontánní vybavování prvních dojmů, odpoutat probandy od ulpívavého hledání denotativního spojení adjektiva se substantivem“.

V tomto směru chceme upozornit na některé skryté problémy. Jestliže použijeme neobvyklá, málo přiléhavá přídavná jména, vzbuzujeme u respondenta napětí a spolupráce je obtížnější. Bude-li dotazovaný chápat výzkum jenom jako hru, může klesat spolehlivost údajů. Velkou roli zde proto bude hrát správně formulovaná instrukce, zdůrazňující jak rychlost vyplnění, tak odpovědný přístup (včetně požadavku používat co nejméně střední stupeň škál). Při běžném výzkumu postojů bychom se zřejmě raději opírali spíše o obvyklá a věcně přiměřená adjektiva (s převahou aspektu hodnocení). Tento názor je ostatně potvrzován každodenní praxí sociologických výzkumů, kdy se principu sémantického diferenciálu používá v běžném dotazníku například při posuzování jednotlivých charakteristik práce respondenta. Jde většinou o baterie následujícího typu: „Jak byste hodnotil svoji práci? Případá Vám jako:“

zajímavá :___:___:___:___:___: nezajímavá

bezpečná :___:___:___:___:___: riziková

Uvedeme nyní konkrétní ukázkou techniky sémantického diferenciálu, která zároveň naznačuje základní způsob zpracování (graf 1). Jde o víceméně ad hoc vytvořený soubor stupnic s vyznačením odpovědi tří kazuistických „případů“ (toto označení se vskutku hodí, poněvadž šlo o absentéry a o jejich postoj k výkonu trestu). Zatímco jednotlivé zkoumané osoby označují hodnotu svého mínění na jednotlivých stupnicích zaškrtnutím příslušného stupně, u skupinových dat bychom mohli zobrazovat mediány či průměry. Tak či onak vznikají pro jednotlivé osoby či skupiny respondentů určité profily, jež je možno přímo (tj. především kvalitativně!) interpretovat.

Jestliže však byl výběr jednotlivých stupnic odůvodněn hlouběji, lze provádět další jednoduché operace — např. spojením stupnic správný, dobrý, příjemný, milý atd. (kupříkladu na principu sumační škály Likertovy) můžeme definovat dimenzi „hodnocení“ sloužící měření postoje. S takto získanými hodnotami (většinou středními) se pracuje lépe, neboť jsou spolehlivější, dobře diferencují a je jich podstatně méně, než činí původní výčet všech položek.

K této myšlence integrace velkého množství různorodých stupnic do synteťtějších dimenzí přistoupil po svém i C. Osgood, který zkoumal na rozsáhlém materiálu vzájemné korelace mezi jednotlivými stupnicemi a posléze dospěl k rozlišení tří faktorů. Přitom je otázkou, zda extrakce právě tří faktorů nevycházela z „přirozené“ představy trojdimenzionálního sémantického *prostoru*. Šlo tu ovšem o aposteriorní přístup, kdy se nejprve experimentovalo s velkým množstvím polaritních stupnic.

Právě takové rozsáhlejší praktické ověřování techniky sémantického diferenciálu v našich podmínkách by mělo přispět především k objasnění mož-

nosti generalizace dimenzí. Faktorové analýzy zatím odhalily tři dimenze sémantického prostoru, které jsou považovány za základní: hodnocení, potence (síla) a aktivita [srovnej též Kerlinger 1972 : 549]. Stejný autor zároveň nabízí i další varianty řešení pro případ, že výzkumný problém vyžaduje zařazení dalších, sice ne zcela nezávislých, ale rozhodně specifických dimenzí. Ve výzkumných projektech sledujeme často specifické cíle, přičemž výběr různých stupnic vytváří i různé kontexty. Není pak jisté, zda všechny dílčí stupnice jsou výše uvedenými faktory syceny jednoznačně. Na druhé straně to nemusí být ani potřebné. Například autor této studie použil sémantický diferenciál při výzkumu postojů studentů ke sportu a zcela přirozeně tam operacionálně definoval vedle již uvedených i dimenze jako „sociabilita“ či „inteligence“.

V této souvislosti by sociology mohla zajímat zjištění P. Říčana [1978 : 114], který při analýze hodnot částečně potvrdil výskyt tří nezávislých faktorů. Poukázal ovšem na větší extenzitu faktoru evaluativního; faktor potence se naopak neobjevil vůbec (byl nahrazen jiným, ne zcela jasně interpretovatelným, rovněž evaluativním faktorem). Právě stanovisko, že za sémantickým diferenciálem se může skrývat nějaký celkový faktor souhlasu či odmítnutí, může mít pro syntetičtější sociologické úvahy značný význam. Vždyť v sociologii půjde nejčastěji právě o výzkum postojů a o jejich diferenciaci.

Z technologického hlediska mají tyto úvahy význam v tom, že legitimizují přístup, kdy se z množství použitých škál vypočítává statistika D jako míra vzdálenosti dvou pojmů. Počítá se jednoduše podle vzorce

$$D_{ij} = \sqrt{\sum (x_i - x_j)^2}$$

I tady by však mohla pokračovat diskuse především v tom směru, zda pracovat se všemi stupnicemi použitými ve výzkumu, anebo vycházet z již syntetizovaných dimenzí. Druhý přístup využijeme hlavně při práci se standardizovanou podobou sémantického diferenciálu, v níž se stupnice obměňují, ale základní struktura zůstává pro posouzení každého z pojmů. V sociologii ovšem můžeme využívat zkušenosti psychologů jenom orientačně [srovnej Vajda 1980 : 227]. Celý postup výpočtu a vyjádření v podobě matic je přehledně uveden například v práci [Janoušek 1986 : 148], kde rovněž nalézáme základní informaci o využití Q -korelace k postižení podobnosti dvou profilů.

V sociologické praxi se s „klasickým“ třífaktorovým modelem prakticky nesetkáváme [Příručka 1980 : 270]. Nejjednodušší zde bude pracovat samostatně s dimenzí hodnocení, od níž je možno se odrazit například i ke skalogramové analýze [Janoušek 1986 : 153]. Validita ve vztahu k jiným škálovacím technikám je přitom obvykle hodnocena jako poměrně vysoká, taktéž posouzení retestové reliability vyznívá příznivě (udává se korelace kolem 0,9).

Pokud jde o využití v sociologii, větší význam nesporně připadne analýze sémantických prostorů celých skupin respondentů. Bude třeba uvážit, zda je výhodnější pracovat se skupinovými průměry, zpracovanými pro každou dílčí stupnici, anebo zda slučovat osoby do skupin až na základě testované podobnosti (shody) jejich individuálních sémantických prostorů. Nemáme dosud dostatek materiálu k prověření těchto možností. Nemá-li však zůstat technika sémantického diferenciálu výhradně mikrosociologickou záležitostí, musejí být řešeny i otázky tohoto druhu.

2. Výběr zkoumaných jevů (předmětů) — příklady použití

Problém struktúrace konstruovaného sémantického prostoru zřejmě nelze oddělit od konkrétního zadání jednotlivých výzkumů. Rozmanitost používaných stupnic i definovaných dimenzí bude těsně záviset na pojmech (předmětech),

jež mají být respondentem posouzeny. Právě tyto pojmy a kritéria jejich výběru tvoří jádro výzkumné metodiky a základní referenční rámec. Platí, že použití menšího množství pojmů je sice výhodnější pro jednoduché postižení postojů (významů, hodnot), zároveň však zužuje rámec uvažování. Hodnocení jednotlivých pojmů a vzniklých konfigurací ze strany výzkumníka přinese obsažnější výsledky tam, kde v sémantickém prostoru budeme umísťovat větší množství sobě navzájem vzdálených pojmů. Zvýšíme tak pravděpodobnost, že se v jednotlivých stupnicích ukáže větší rozptyl hodnocení, který nemusí vzniknout při posuzování příbuzných, obsahově si blízkých pojmů. Podobnost významů pojmů tak může být prokázána spolehlivěji.

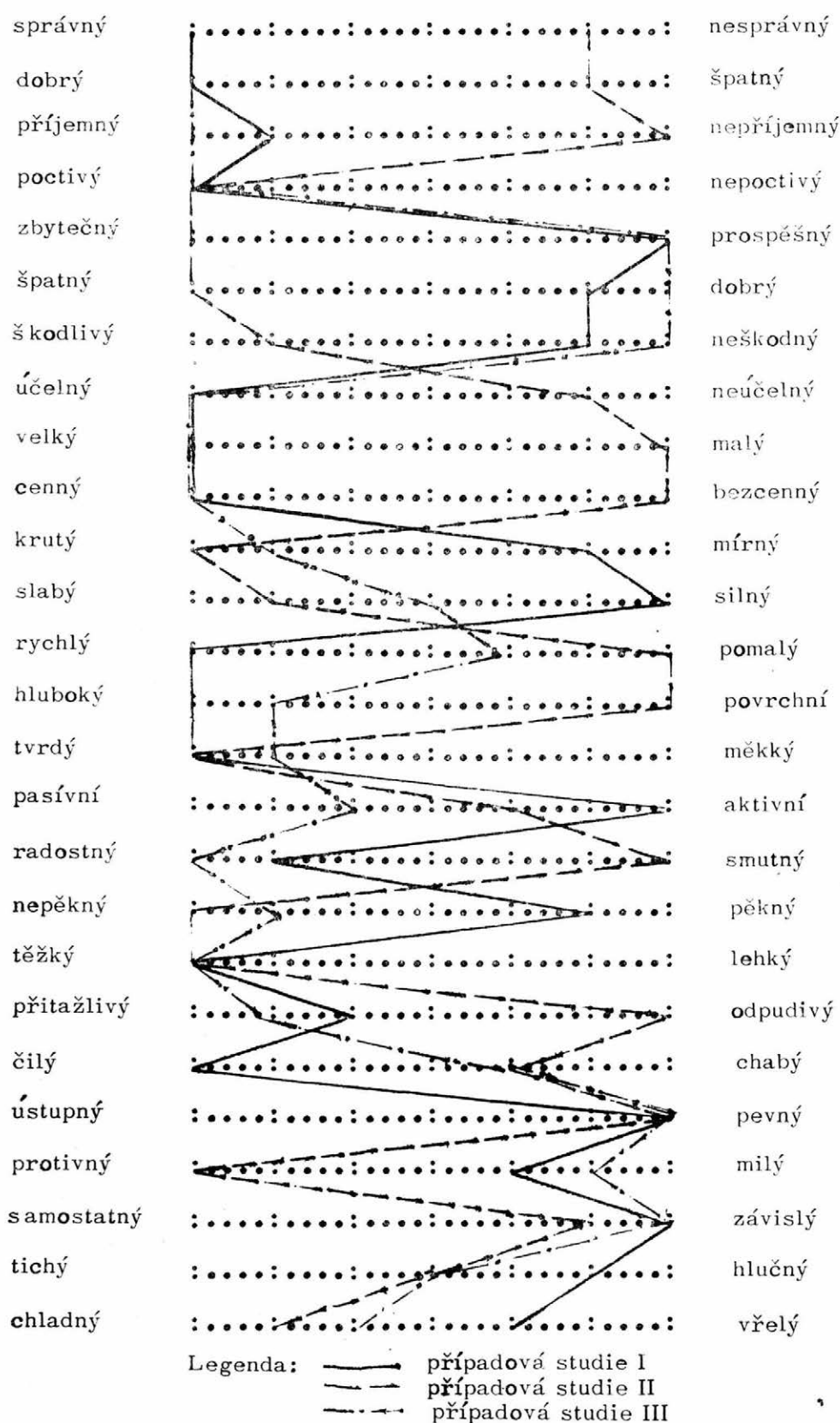
V prvním pokusu o aplikaci techniky sémantického diferenciálu jsme pracovali pouze s třemi pojmy. Ve výzkumu postojů vysokoškoláků ke sportu bylo žádáno hodnocení těchto pojmů: „já“, „sportovec“, „student naší fakulty“. Vypočtená statistika *D* měla indikovat míru identifikace respondenta se sportem, tedy postoj ke sportu (samozřejmě nepřímo, skrytě!). Třetí z pojmů plnil kontrolní funkci, i když rovněž umožňuje meritorní analýzu (např. vztah studenta k ostatním spolužákům jako postoj, jako přijetí role apod.). Jak jsme již uvedli, operacionální model rozčlenil spektrum použitých stupnic do pěti dimenzí, a to nikoli nutně nezávislých. To při analýze postojů vlastně ani není žádoucí.

V dalších aplikacích sémantického diferenciálu jsme již programově pracovali s větším množstvím pojmů. Na druhé straně byla volba jednotlivých stupnic prováděna často ad hoc (většinou šlo o rozsahem omezené sondy, realizované studenty). Například při výzkumu klientů protialkoholní léčebny byla technika sémantického diferenciálu použita (vedle běžného dotazníku) ke zkoumání předpokladů readaptace, k zachycení posunů v sebehodnocení, k retrospektivnímu i perspektivnímu postižení životních postojů, pocitů a hodnot. Dotázaní se vyjadřovali k pojmům: já v době, kdy jsem ještě neměl problémy — v době kdy jsem začal pít, — jaký bych chtěl být v budoucnu atd., viz [Demlová 1985]. Podotýkáme, že se na tomto místě nechceme pouštět do komplikované diskuse na téma „co vlastně sémantický diferenciál měří“. Podle našeho názoru se do výsledků promítají jak trvalejší hodnotové orientace a jednotlivé postoje, tak zčásti i psychologické stavy, pocity. Tyto indikace mají inferenční charakter a jsou v nich přítomny i prvky projekce; tato skutečnost je však nemusí a priori diskvalifikovat.

Celkem exkluzivní příklad aplikace této techniky poskytuje zkoumání postojů hráček kopané TJ Slavia IPS [Slámová 1987]. Zde šlo nejen o postoj ke sportovní činnosti, k tréninku, ale také o postižení interpersonálních vztahů (pojmy otec, matka, spoluhráčky, spolupracovnice, přítel). V psychologické rovině pak bylo možno ověřovat hypotézu o určité tendenci k maskulinitě — budiž řečeno, že výsledky tomu příliš nenasvědčují, i když zřetelně odrážejí specifiku tohoto objektu zkoumání.

Pro úplnost chceme připomenout, že na principu blízkém sémantickému diferenciálu je postavena Perlakiho technika zkoumání pracovních skupin. V intencích psychologické tradice usiluje o přiměřenou míru standardizace, zároveň však nelze ignorovat možnosti využití dat tohoto typu při sociologické analýze pracovní skupiny. Připomínáme, že při užití této techniky v rámci monografického výzkumu (třeba při studiu jednoho případu) umožňuje standardizace — byla-li dříve provedena na rozsáhlejších souborech — zasazení výsledku do širšího rámce.

V našem příspěvku chceme podrobněji demonstrovat jednu z možností využití sémantického diferenciálu v rámci *případových studií*. Jejich výsledky

nelze generalizovat: ostatně předkládaný materiál by měl posloužit hlavně jako podnět k úvahám o validitě dat. Nejde tu fakticky o nic víc než o určitý metodologický experiment, o prověření diferenční schopnosti této techniky. Zkoumané případy pak vlastně zastupují princip známé skupiny.

Šlo o zkoumání životních postojů společensky nepřizpůsobených občanů, konkrétně „bulačů“ — absentérů. Relativně dlouhodobý výzkum měl formu případových studií, v jejichž rámci jsme se snažili komplexně postihnout jedince, jeho vývoj i prostředí, v němž se nachází. Nedílnou součástí zkoumané problematiky tvořila oblast životních postojů a názorů. Výzkum probíhal na Ostravsku v letech 1983—1984 a prováděla ho L. Jarolímová, která zpracovala podklad pro následující shrnutí.

Objektem případových studií se staly tři osoby, které byly mužského pohlaví, ve věku do 30 let, odsouzené, resp. vrátivší se z výkonu trestu odnětí svobody v roce 1982. Byly vybírány ze širšího seznamu na základě záměrného typologického výběru:

Osoba I — odsouzená podmínečně za přečin proti pracovní kázní,

Osoba II — odsouzená nepodmínečně za týž přečin,

Osoba III — odsouzená nepodmínečně za majetkovou trestnou činnost (plnila funkci kontrolní, srovnávací).

Doba trvání výzkumu se u jednotlivých osob lišila a pohybovala se v rozmezí 7—12ti měsíců. Šlo tedy o intenzivní strategii výzkumu, v níž klíčovou otázkou nepředstavovala reprezentativita souboru, nýbrž validita a reliabilita dat, vycházející z dlouho navozované situace určité minimální dávky důvěry a ochoty spolupracovat.

O použití sémantického diferenciálu rozhodl zejména fakt, že tato technika se ukázala jako jediná, která nám alespoň trochu přiblížila postoje zkoumaných osob. Sémantický diferenciál po počáteční nedůvěře brali spíše jako hru a nesnažili se tolik zkreslovat skutečnost jako u jiných technik. Od vyšetření některými psychologickými testy jsme museli upustit, protože zkoumané osoby zcela vědomě lhaly a odmítaly spolupráci.

Na postoj respondenta k sémantickému diferenciálu měl zcela jistě vliv také dlouhodobý kontakt s jednotlivými osobami, protože sémantické diferenciály jim byly předkládány až ke konci výzkumu, a to postupně, nikoli naráz.

Sémantický diferenciál, který jsme použili, obsahoval 26 bipolárních stupnic a byl shodný pro všechny osoby. V každém sémantickém diferenciálu je obsažena 2× stupnice dobrý—špatný, která představuje kontrolu stability výpočtů. Pro interpretaci jsme použili jednak škálové profily pro jednotlivé osoby a jednotlivé pojmy, jednak souhrnné hodnoty diferenciálu D.

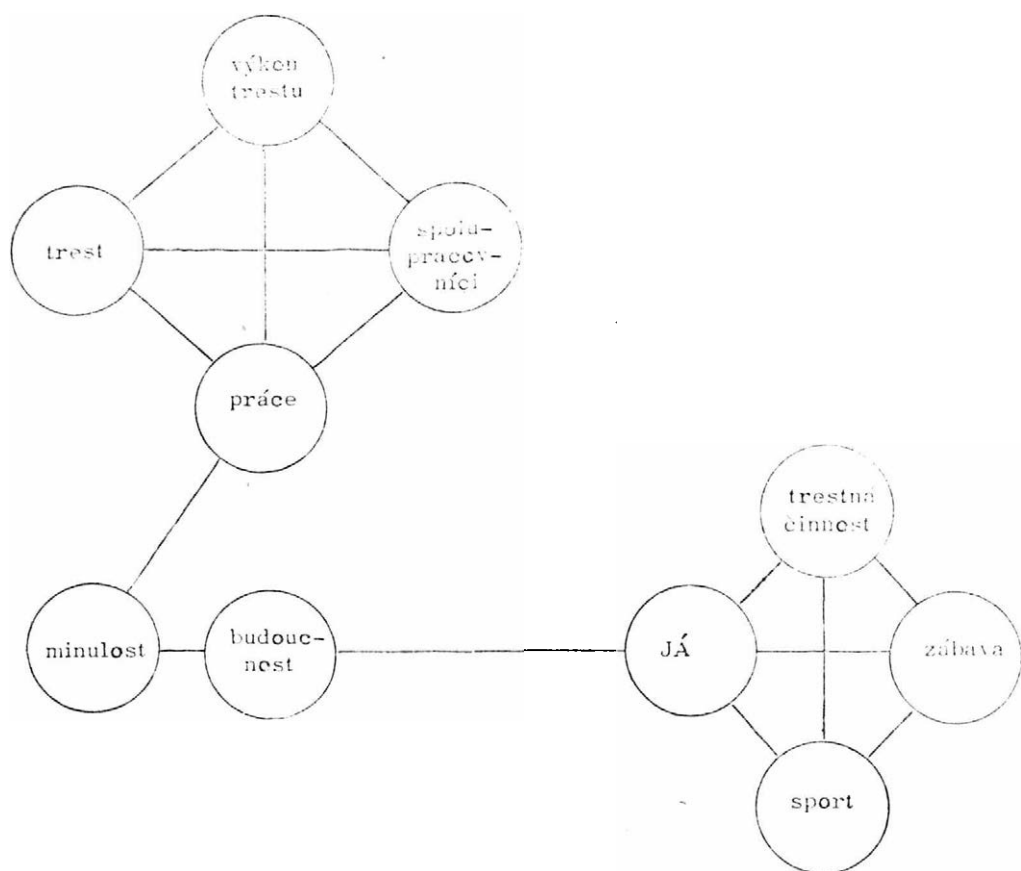
Při výzkumu jsme se zaměřili zejména na tyto oblasti: vztah k práci, k sobě samému, ke spolupracovníkům, k minulosti, k budoucnosti, k využívání volného času, k trestu, k výkonu trestu a trestné činnosti. Celkem bylo s každou osobou vyplněno 10 sémantických diferenciálů ve zmíněných oblastech.

Vyhodnocením výsledků jsme zjistili některá důležitá fakta. *Trestná činnost* je všemi jedinci hodnocena jako příjemná a neškodná, případová studie 2 ji hodnotí dokonce jako cennou. Významově je trestná činnost vzdálena od trestu a výkonu trestu odnětí svobody. Jinými slovy — podle názoru delikventů nemá trestná činnost jakoby žádnou souvislost s trestem a jeho následným výkonem.

Trest i výkon trestu odnětí svobody jsou všemi respondenty hodnoceny jako špatné, nepříjemné, ale také zbytečné a neúčelné. Škálové profily těchto pojmů potvrzují, že společenské sankce nejsou akceptovány.

Velký význam jsme přikládali zkoumání *vztahu k práci*, protože pracovní adaptace tvoří základ resocializace. V případových studiích I a II se příznačně

Graf 3 : Zobrazení sémantického prostoru případové studie II

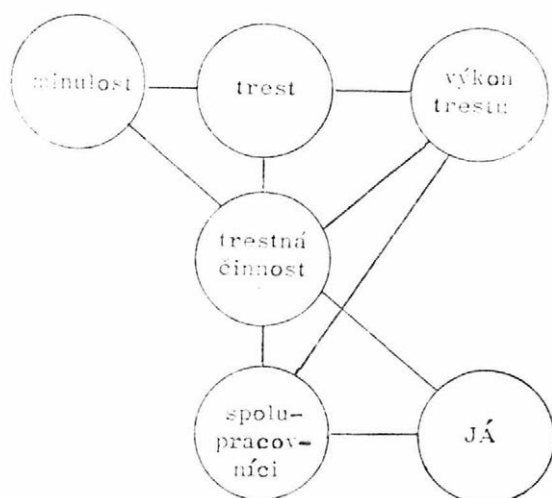
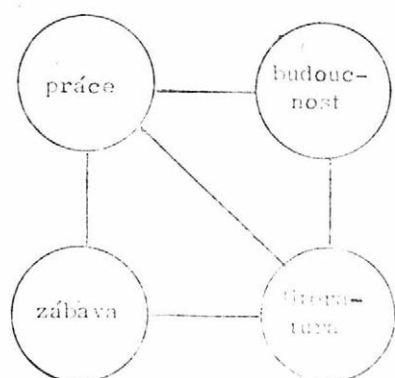
projevilo, že vztah k práci není dostatečně zformován (viz graf 2). Osoba II (bulač-recidivista) hodnotí práci krajně negativními charakteristikami, takže vlastně práci ztotožňuje s trestem. Při zkoumání pojetí volného času (pojem „zábava“) jsme konstatovali jeho významové spojení s trestnou činností.

Všimneme si dále podrobněji hodnocení vlastní osoby. Maladaptivní chování bývá poměrně často spojeno s extrémním sebehodnocením, přičemž se setkáváme s oběma krajnostmi: jednak to je přílišná sebedůvěra a vysoké sebevědomí, které se projevuje egoismem a agresivitou, na druhé straně může jít o podceňování sebe sama, o nedostatek důvěry, což také komplikuje vytváření přiměřených sociálních vazeb. V našem výzkumu se osoby I a II hodnotily spíše pozitivně (pocitiví, neškodní, dobří), zatímco osoba III představuje druhý extrém — hodnotí sebe jako nespravedlivého, špatného, nepříjemného.

Budoucnost, soudě podle toho, jak je hodnocena v získaných sémantických diferenciacích, bude u všech příjemná, správná a poctivá. Významově se vzdaluje trestu, u osoby II také práci. Co je však nejzávažnější, zůstává spřízněnost s trestnou činností. V představě budoucnosti tedy převládá bezstarostnost, zaměření na aktuální potřeby, přičemž naznačená distance k trestu neznamená současně jednoznačný odklon od trestné činnosti.

Protože v naší sondě šlo i o ověření metodických aspektů, uvedeme ještě

Graf 4 : Zobrazení sémantického prostoru případové studie III

pozitivní zkušenost, kterou jsme získali v oblasti prezentace výsledků. Zatímco se pro vyjádření výsledků využívá běžně individuálních nebo skupinových matric hodnot diferenciálu D , uplatnili jsme motiv známý ze sociometrie a zobrazili sémantický prostor jednotlivých osob graficky (viz graf 3 a 4). Při zachování jednoduchého pravidla, aby pojmy vzájemně si blízké (měřeno hodnotou D) ležely vedle sebe, lze dosáhnout velmi instruktivních výsledků (hranice pro posouzení velikosti distance byly stanoveny arbitrárně). Tímto „ručním“ zpracováním nejsou zcela jistě vyčerpány možnosti ještě přesnějšího zobrazení vznikajících struktur. Sémantický diferenciál poskytuje značné možnosti pro experimentování (hledání nejlépe diferencujících stupnic, selekce pojmů, testování rozdílů atd.), jako mnohorozměrná technika dává prostor pro intenzivnější využití výpočetní techniky. V každém případě je však třeba vycházet ze spolehlivých dat.

V tomto případě byly diferenciály vyplňovány jednotlivými osobami po předcházející šestiměsíční spolupráci, když se předtím prokázalo, že například výsledky psychologických testů jsou značně nevalidní a trvalým problémem byly masivní konfabulace. Bylo nutno trvale kontrolovat údaje získané jiný-

mi technikami (rozhovorem, testy) s objektivními dokumenty. U sémantického diferenciálu se přece jen podařilo averzi těchto osob k dotazování všeho druhu prolomit. Proto hodnotíme aplikaci sémantického diferenciálu celkově příznivě, jakkoli jde samozřejmě o závěr s relativní platností.

Nejen tento poslední, ale i řada předchozích příkladů ukazuje, že s daty pocházejícími ze sémantického diferenciálu je možno při sociologické analýze pracovat. Prozatím ovšem nelze než doporučit pojištění celkové interpretace výsledky dalších technik získávání empirické informace, což jsme doposud vždy pečlivě dodržovali.

3. Další souvislosti a závěry

Jestliže soudobou sociologií hýbe sociolingvistická problematika, nelze to považovat jen za náhodnou či módní záležitost. Jazyk představuje určitý klíč k analýze člověka (především jeho vědomí), a třebaže jeho zkoumání nemusí být jediným klíčem k sociologickému poznání společenské skutečnosti, rozhodně stojí za pokus uplatňovat techniky přinášející některé nové podněty v tomto směru. Nevadí, že samy o sobě nepředstavují žádnou novinku. Sémantický diferenciál patří mezi techniky, jež ve své existenci překročily třicítku let. V jeho případě můžeme mluvit o relativním mládí zejména ve vztahu k sociologické aplikaci. Naše zkušenosti ho představují jako techniku přínosnou, přizpůsobivou, otevřenou experimentům v mikro i makro-rovině. Zasluguje pozornost přesto, ale vlastně právě proto, že její teoreticko-metodologické předpoklady nejsou zcela vyjasněny a že poněkud mlhavé pojmy sémantického prostoru a konotativního významu čekají na upřesnění (v rámci teoretického systému sociologie). Technika sama však obsahuje nezanedbatelný heuristický potenciál, a ten zřejmě může být — v rámci jejího dalšího ověřování — úspěšně rozvíjen.

Ne náhodou se tato technika osvědčila v některých specifických situacích, kdy bylo obtížné navázat kontakt a spolupráci se zkoumanými osobami. V těchto skupinách se projevuje tendence třeba i záměrně zkreslovat informace, jakmile přijdou do styku s „vetřelcem“ (i když role studenta sociologie je jinak poměrně příznivá pro sběr dat i v takovémto terénu). Hledali jsme cestu k rozbití těchto návyků či ochranných křutů a chtěli vytvořit situaci, kdy pro respondenta bude snazší mluvit zdánlivě nesmyslnou pravdu než lhát.

V tomto kontextu nelze nezpomenout, že s podobným principem experimentálního rozrušování ustálených struktur operuje i *etnometodologie* na své specifické cestě za porozuměním lidskému jednání. Není náhodné, že dosahuje určitých výsledků právě při zkoumání specifických jevů nepřístupných běžným technikám (věznice, sociální patologie vůbec). Základní informace a hodnocení viz E. Urbánek (1981). Marxistickou sociologií mohou fenomenologické směry inspirovat nejspíše v oblasti kritiky „tradiční“, tj. behavioristické a pozitivistické metodologie.

Sémantický diferenciál se v tomto kontextu jeví jako technika velmi přizpůsobivá až ambivalentní. Obsahuje jak motiv rozkrývání struktur vědomí a mnohostranné kvalitativní analýzy myšlenkového světa jedince, tak zjednodušující kvantitativní logiku, kdy je postoj kvantitativně vyjádřen v několika faktorových (teoreticky hlouběji neodůvodněných) dimenzích, převeden do hodnot diferenciálu *D* a prezentován v tabulkách či jednoduchých grafech. Podle našeho názoru však není rozhodující, že tato technika svým způsobem vyhovuje jak pozitivistické, tak fenomenologické orientaci. Marxistický sociolog nemusí zavrhnout určitou techniku jen proto, že ji užívají i směry zcela protichůdného zaměření — nedělá to ani u rozhovoru či u obsahové analýzy.

Jde tu spíše o určitou zajímavou souvislost, o nástin velice širokého spektra možností.

V našich podmínkách musí volba techniky sémantického diferenciálu vycházet z hlubšího teoreticko-metodologického zdůvodnění, a to s ohledem na konkrétní výzkumný problém, na specifiku předmětu zkoumání, na cíle výzkumu (rozhodně ne pak z příslušnosti k určitým „klubovým barvám“, což platí mimo jiné i o vztahu sociologie a psychologie). V současnosti jde o to překonat určitý ostych a tuto techniku kriticky prověřit ve větším měřítku, tedy i na větších populacích a při zkoumání různých témat. Intenzivněji bychom se měli zabývat například otázkou interpretační reliability výsledků sémantické diferenciacce.

Jistá zdrženlivost komentátorů [např. Příručka 1980] této techniky z hlediska její aplikace v sociologii by neměla vést k jejímu apriornímu odmítání. Chtěli jsme ostatně upozornit i na to, kolik toho dosud o sémantickém diferenciálu nevíme.

Literatura

- Demlová, M.: *Léčba a doléčování mužů závislých na alkoholu*. Diplomová práce. Praha, FF UK 1985.
- Janoušek, J. a kol.: *Metody sociální psychologie*. Praha, SPN 1986.
- Jarolímová, L.: *Případové studie pachatele trestné činnosti*. Diplomová práce. Praha, FF UK 1985.
- Kerlinger, F. L.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
- Osgood, C. E. — Suci, G. J. — Tannenbaum, P. H.: *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press 1957.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Ričan, P.: *K faktorové struktuře Osgoodova sémantického diferenciálu*. Československá psychologie 1978, č. 2.
- Slámová, M.: *Výzkum postojů hráček kopané TJ Slavia IPS*. Soutěžní práce SVOČ. Praha, FF UK 1987.
- Urbánek, E.: *Fenomenologická sociologie — vlivný směr americké buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Vajda, I. — Kotásková, J.: *Technika sémantického uspořádání*. Československá psychologie 1980, č. 3.

Резюме

И. Бурианек: Семантический дифференциал как техника социологических исследований

Применение семантического дифференциала пока в социологических исследованиях мало распространено. Поэтому мы даем не только набросок метода по применению этой техники, но и некоторые примеры ее использования. Семантический дифференциал мы проверяли при изучении отношения к спорту, а также при анализе жизненных установок и ориентаций у некоторых мало приспособленных групп популяции (алкоголики, лица, подвергшиеся наказанию за преступления против трудовой дисциплины — прогульщики). Здесь данная техника нашла себе применение как инструмент преодоления барьеров контакта с опрашиваемыми, как относительно эффективное средство преодоления стилизации или конфабуляции. Приобретенные данные и опыт вдохновляют на формулировку некоторых общих вопросов. Речь идет, в частности, о проблеме измерений семантического пространства и их операционального определения (априорного, апостериорного). Мы представляем опыт применения довольно большого количества оцениваемых понятий (предметов) и графического изображения результатов. Хотя использование данной техники предъявляет большие требования к интерпретации, ее применение показывает на то, что не следует недооценивать меру значимости. Конечно, необходим контроль с помощью данных, приобретенных в результате применения иных методов.

В заключение комментируются некоторые дальнейшие связи по использованию семантического дифференциала, в частности, актуальность социолингвистических подходов. Хотя семантический дифференциал основан на квантификации и на позитивистском подходе к шкалированию, он удовлетворяет одновременно некоторым принципам этнометодологии. Эта вариантность и приспособляемость могла бы стимулировать марксистских социологов на повышение интереса к технике семантического дифференциала и к решению многих не выясненных до сих пор вопросов.

Summary

J. Buriánek: The Semantic Differential as a Sociological-research Technique

For the time being, the application of the semantic differential has not been usual in sociological research. For this reason the present paper submits not only an outline of the process of applying this technique but also several examples of its application. The semantic differential was verified in the research into attitudes towards sports, but also in the analysis of life attitudes and orientations in some maladaptive population groups (alcoholics, persons convicted for offences against working discipline — absentees). Here this technique has proved serviceable as a tool of breaking through barriers in the contact with the respondent, as a relatively effective means of overcoming stylization or confabulation. The obtained data and experience inspire us to formulate some more general questions. This concerns particularly the problem of the dimensions of semantic space and their operational definition (a priori, a posteriori). Experience involving a greater amount of evaluated concepts (subjects) and a graphic presentation of results is submitted for consideration. Even though the application of this technique lays considerable claims on interpretation, applications made so far suggest a measure of validity which cannot be underestimated. It goes without saying that control by means of data obtained by other techniques is necessary.

In conclusion the paper comments on some other implications of using the semantic differential, particularly on the relevance of sociolinguistic approaches. Although the semantic differential is based on quantification and on a positivist approach to scaling, it simultaneously proves convenient for some ethnomethodological principles. This variance and adaptability should incite Marxist sociologists to show greater interest in the technique of the semantic differential, as well as in the solution of a great many hitherto unclarified questions.